

GERGELY JENŐ

EGYHÁZAK, EGYHÁZPOLITIKA 1956-BAN

A magyarországi egyházak elsősorban létükkel és jelenlétükkel járultak hozzá az 1956-os forradalomhoz. Az 1945 után fokozatosan kibontakozó egyházüldözés, amely a Rákosi-korszakban az egyházak néhány évtized alatti felszámolását tűzte ki célul, csak részben bizonyult „sikeresnek”. A lakosság döntő többsége hívő keresztény maradt, és ragaszkodott egyházához, papjaihoz és az általuk képviselt erkölcsi normákhoz, nemzeti tudathoz, társadalmi ideálokhoz. Az egyház- és vallásellenes hatalom ezek helyébe nem tudott egyenlő értékeket állítani, még kevésbé elfogadtatni. Adminisztratív eszközökkel megnyomoríthatta a hívőket, bebörtönözthette a bíborostól az egyszerű szerzetesig a klerikusokat, jogi formákba öltöztetve államosíthatta az egyházakat. De két dolgot nem tudott vagy nem mert megtenni: nem tudta kiiktatni sem az egyes emberek, sem a társadalom életéből a vallást, és nem zárhatta be a templomokat. Így a szovjetizálás eredményeként totálissá vált pártállamban annak lényegét megkérdőjelező, de legalább is azzal szembenálló két idegen elem tovább élt a múltból: a hit és a hitélet folytatását lehetővé tevő papság s ennek színtere, az Isten háza.

Melyek voltak azok a körülmények, amelyek befolyásolták a klérus hatalomhoz való viszonyát? A református, evangélikus és unitárius egyházzal, illetve az izraelita felekezettel 1948 őszén kétoldalú egyezményeket írtak alá, amelyekben a felekezetek nemcsak elismerték az új hatalom legalitását, hanem vállalták az azzal való együttműködést is. Az 1949. augusztus 18-án elfogadott népköztársasági alkotmány kimondta az állam és az egyházak szétválasztását, ezzel formáljogilag megtörtént a szeparáció. A vallásszabadság és az egyházak működési szabadságának biztosítása helyett azonban a gyakorlatban addig nem létező vallás- és egyházüldözés kezdődött, az állam totális ellenőrzése alá vonta az egyházakat és a felekezeteket, mondhatni „államosította” azokat. Ennek konkrét jele volt a katolikus egyházra rákényszerített 1950. augusztus végi megállapodás, majd ezt követően a szerzetesrendek működési engedélyének megvonása, a férfi és női rendek szétszórátása.

1951-ben az I. törvénycikkkel felállították az Állami Egyházügyi Hivatalt, amely a pártállam egyházpolitikájának végrehajtó kormánysszerve volt. Az ÁEH a pártszervekkel és a rendőrhatalommal, az Államvédelmi Hatósággal együttműködve valósította meg a legfelsőbb pártvezetés egyházpolitikai szándékait. Az 1951. július 4-én kihirdetett 20. törvényerejű rendelettel az állam igényt tartott a katolikus egyházzal kapcsolatban a főkegyúri jog, illetve a többi egyház és fele-

kezet felett gyakorolt főfelügyeleti jog fenntartására is. Ez azt jelentette, hogy előzetes hozzájárulása nélkül semmiféle egyházi tisztség, stallum – az érsektől a segédlelkészig – nem volt betölthető, vagy pedig ha e nélkül próbálták meg betölteni, a hatalom megakadályozta a kinevezettet hivatala elfoglalásában és funkciójának gyakorlásában. Ezzel egyidejűleg az ÁEH kiépítette országos apparátusát, minden megyei tanács mellett működött egy apparátussal is rendelkező ún. egyházügyi megbízott. Továbbá minden püspöki aulába, református és evangélikus egyházkerületi központba az állam miniszteri biztost nevezett ki. Az ún. „bajuszos püspökök” szigorú ellenőrzése mellett működhettek csak az ordinariusok.

A totális állami ellenőrzést a klérus adminisztratív eszközökkel való megfélemlítése egészítette ki. A katolikus egyház esetében a hivatalban lévő egyházfők házi őrizetbe vétele, rosszabb esetben letartóztatása, börtönbe zárása, internálása, sőt előfordult az is, hogy likvidálása egészítette ki. (A katolikus ordinariusok elmozdítása ugyanis kizárólag az Apostoli Szentszék joga volt, így a hatalom a hivatalukban lévők működésének akadályozását érhetette csak el.) A protestáns egyházakban pedig különféle manipulációkkal elérték, hogy az „illetékes” egyházi fórumok maguk mozdítsák el a hatalomnak nem tetsző vezetőket, és helyükbe a kollaborálók kerüljenek.

Míg a protestáns felekezetek vezetésében bekövetkező változások biztosították a hatalom kiszolgálását, a katolikus egyházban nem tudtak ilyen mentalitású főpapi kart kreálni. Itt ahhoz a megoldáshoz folyamodtak, hogy 1950 nyarán életre hívták a katolikus békepapi mozgalmat, amely a főpapsággal szemben a kommunista hatalommal való együttműködést szorgalmazta. Az ÁEH utasításainak végrehajtására kényszerülő ordinariusok az alacsonyabb rangú, de egyházkormányzatilag fontos tisztségekbe csak békepapokat disponálhattak (irodaigazgatóknak, szemináriumi tanároknak, frekventált helyen lévő plébániák élére plébánosoknak stb.).

A szabadságukban korlátozott és megfélemlített egyházak vezetőit általában meglepetésként, váratlanul érte a forradalom október 23-i kirobbanása. Annak ugyanis sem eszmei-ideológiai előkészítésében, sem megszervezésében az egyházak és az egyháziak nem vettek, nem vehettek részt. Nem azért, mert nem voltak tisztában a tömegek elégedetlenségével, a diktatúrával való szembenállásával, megsértett nemzeti érzelmeivel, nyomorával. A félig-meddig katakombá életre kényszerülő, megfélemlített vagy szolgálatra kényszerített főpapok szeparálva voltak a forradalom bázisát adó fiatal értelmiségiektől, egyetemistáktól épp úgy, mint az ipari munkásságtól. Az pedig ismeretes, hogy a Nagy Imre körül gyülekező „reform-kommunisták” nem különösebben érdeklődtek az egyházak és az egyházpolitika iránt, sőt azt is meg lehet kockáztatni, hogy e téren a kirívó törvénytelenségek felszámolásán túl nem kívántak stratégiai változásokat.

A hívő tömegek, és az egyházi hierarchia viszont éppen úgy tapasztalhatta a hatalom elbizonytalanodását, mint általában véve az egész magyar társadalom. A

XX. kongresszust követő desztalinizálás ha nem is hozott stratégiai változást az egyházpolitikában, annak lassú módosulása is megkezdődött. 1956. április 25-én elhunyt Czapik Gyula egri érsek, a püspöki kar az idő szerinti elnöke, aki a *modus vivendi* politikájának híveként vált közismertté. A másik két érsek, Mindszenty és Grósz börtönben ült, így megoldásra várt a püspöki kar elnöki tisztének betöltése. A hatalom nem is gondolt az első ember, Mindszenty bíboros szabadon bocsátására. Ehelyett a börtönben együttműködésre kényszerített Grósz József kalocsai érsek 1956 tavaszán történt szabadon engedése és visszatérése a püspöki kar élére jelentette a „megoldást”.

1956 nyarán a gyűlölt Rákosi Mátyás elmozdítása az egyházakban a változások reményét keltették, és belső életükre is hatással voltak. A Grósz érsek elnökletével 1956. június 13-án üléselő püspöki konferencia 11 pontban foglalta össze az egyház sérelmeit, és azt átadták Horváth Jánosnak, az ÁEH elnökének, amit azután a kormány is megtárgyalta. A minisztertanács ígéretet tett az iskolai hitoktatás szabadságának biztosítására. A vallásszabadság kérdésével kapcsolatban leszögezték, hogy a politikailag ellenséges egyháziakat és vallási megnyilatkozásokat továbbra is üldözni fogják. A Hegedüs-kormány gesztusnak szánta, hogy szeptember közepén 16 katolikus papot – köztük a népszerű Mécse László költőt – szabadon bocsátották.

A változások jele volt, hogy 1956. július 28. és augusztus 4. között Galyateőn tartotta évi ülését az Egyházak Világtanácsának Központi Bizottsága. A Lutheránus Világszövetség közbenjárására a Legfelsőbb Bíróság október 5-én, az egyházi törvényszék pedig október 8-án rehabilitálta Ordass Lajos evangélikus püspököt. A református egyház Egyetemes Konventje pedig az Elnöki Tanácsnál kezdeményezte a hivatalban lévő egyházi vezetők „felülvizsgálását”.

A katolikus püspökök – Badalik Bertalan veszprémi püspök kezdeményezésére – október 17-én a kormányhoz intézett memorandumban már nemcsak Grósz teljes rehabilitálását, hanem általában a törvénysértések felszámolását sürgették, beleértve Mindszenty bíboros szabadon engedését is. Ezt a dokumentumot azonban az október 23-án kirobbant forradalmi események miatt már nem tudták átadni a kormánynak.

Az 1956-os forradalom első időszakában, október 23–28. között a katolikus egyház vezetői több ízben is nyugalomra intették a lakosságot és biztosították az akkori Nagy Imre-kormányt támogatásukról. A katolikus békepapi mozgalom vezetői Csehszlovákiában vendégeskedtek, s közülük az itthon lévő Horváth Richárd október 24-én este a rádióban a papság nevében biztosította a Nagy Imre-kormányt az egyház bizalmáról. Utána a hitelesebb Grósz érsek nyilatkozott: „A katolikus egyház álláspontja nyílt és világos. Mi elítéljük az öldöklést és a pusztítást! Híveink tudják ezt. Ezért bizton remélem, hogy híveink ilyen üzemekben nem vesznek részt, hanem példát adnak a rend és a nyugalom megőrzésére, és békés munkával igyekeznek biztosítani a magyar jövőt” – mondta a püspöki kar elnöke, s ezt 26-án a rádióban megismételte.

Az addigi hatalom kiszolgálásában „élen járó” Hamvas Endre csanádi püspök, úgy is, mint esztergomi apostoli kormányzó, az ÁEH kérésére október 25-én körlevélben szólította fel papjait, hogy „ezekben a mozgalmas napokban szeretettel és nyomatékkal óvják a híveket minden erőszakos lépéstől és rendzavarástól. Ne hagyják magukat felizgatni, hanem hivatási munkájuk zavartalan végzésével szolgálják a hazát, bízva jogos kívánságaink békés megvalósításában.” Október 29-én Papp Kálmán győri püspök intette nyugalomra papjait és híveit. Történt mindez annak ellenére, hogy a fogva tartott egyháziakat a kormány nem engedte szabadon, azok csak a forradalmi tömegakciók, a börtönök kinyitása során kerültek szabad lábra. A katolikus egyház számára a forradalomnak elsődlegesen az lehetett a hozadéka, hogy visszatérhettek hivatalukba az ordinariusok, a kánonok mellőzésével hivatalba kerültek elmozdítását pedig a hatalom már nem akarta vagy nem tudta megakadályozni. Az egyházmegyés papság közül néhányan aktívan bekapcsolódtak a politikai életbe is: felszólaltak a helyi gyűléseken, beválasztották őket a nemzeti tanácsokba vagy a munkástanácsokba.

A budapesti Központi Szeminárium kispapjait előljáróik igyekeztek távol tartani az eseményektől. Október 28-ától többen a veszélyeket vállalva részt vettek a sebesültek kórházba szállításában, ápolásában, a hozzátartozók értesítésében. Az Apostoli Szentszék megnyilatkozásai őket bátorították. XII. Pius pápa október 28-án kiadott és a rádióban ismertetett *Luctuosissimi eventus* kezdetű enciklikájában üdvözölte a felkelést. Másnap, október 29-én az agg Virág Ferenc pécsi püspök – egyedülként a püspöki karból – bátor és kemény hangú pásztorlevelet intézett híveihöz. Ebben rámutatott az egyházat ért súlyos sérelmekre, és a Nagy Imre-kormánytól azok sürgős orvoslását követelte: így pl. a főpapok, elsősorban Mindszenty bíboros szabadságának visszaadását, minden politikai fogoly kiengedését, a szerzetesrendek visszaállítását, a vallásszabadság biztosítását, a kötelező iskolai hitoktatást, az egyházi intézmények és a sajtó szabadságát. Ez a megnyilatkozás már nagyjából egybecsengett az október 30-án szabaddá váló Mindszenty bíboros november 3-i rádiószózatával.

A református és evangélikus egyházban más volt a helyzet. Ezekben a hatalom a korábbi vezetőket „törvényes” eszközökkel állította félre, saját egyházi fórumaik mozdították el őket, és választottak helyükbe a hatalmat kiszolgálókat. Így a protestáns egyházi vezetők közül csak kevesen kerültek korábban vagy voltak ekkor még börtönben. A forradalom számukra azt tette lehetővé, hogy ismét csak az egyházaik törvényeit szem előtt tartva, elmozdítsák a törvénytelennek minősülő személyeket, és rehabilitálják, visszavigyék a korábbi pozíciókba a Rákosiék által kényszerűen eltávolított vezetőket.

A már rehabilitált Ordass püspök – miután október 30-án lemondott a Déli Evangélikus Egyházkerület püspöke, Dezséry László, másnap – október 31-én elfoglalta hivatalát. November 1-jén ugyancsak lemondott Vető Lajos, az Északi Egyházkerület püspöke, és utóda Turóczy Zoltán lett. Az evangélikus egyház

első embereként Ordass püspök november 2-án szózatot intézett a magyar néphez és a világhoz (svéd, német és angol nyelven).

A református egyház élén is megtörtént a vezetésváltás. Október 31-én lemondott Péter János, a Tiszántúli Egyházkerület püspöke, s rajta kívül más kompromittált egyházi vezetők is önként távoztak. A megújulást sürgetők felkeresték a leányfalui magányában élő Ravasz László volt dunamelléki püspököt, hogy térjen vissza az egyház élére. Ravasz kezdetben erről hallani sem akart, s hosszas rábeszélésre a református egyház „lelki irányítását” vállalta. A zsinat és a konvent álláspontja szerint Bereczky Albert eleve nem volt érvényesen megválasztott püspök, így nem is tekinthető Ravasz elődjének, aki tehát folyamatosan a dunamelléki püspökként a zsinat és a konvent püspök-elnökének tekintendő.

A forradalom második szakaszában, október 29. és november 4. között Nagy Imre az eseményeket már nem ellenforradalomnak, hanem nemzeti forradalomnak minősítette, kilépett a Varsói Szerződésből, és deklarálta az ország semlegességét. Úgy tűnhetett, hogy megvalósul a szovjet csapatok kivonulása is az országból. Ez a változás az egyháziakat már azzal a reménnyel töltötte el, hogy a demokrácia és függetlenség révén helyreáll a vallásszabadság és az egyházak működési szabadsága is.

A hatalom egyházpolitikai szándékai azonban nem voltak világosak. Így nem került sor az ÁEH formális felosztatására sem, hanem az működését a forradalmi események sodrában volt kénytelen szüneteltetni. Nincs forrásokkal igazolható nyoma annak, hogy október 23-tól a Kádár-kormány Budapestre érkezéséig egyáltalán létezett-e ez a kormányhivatal. Az irattermelés 23-a után megszűnt.

Az ÁEH elnöke, Horváth János azonban nem tűnt el, hanem 24-étől 29-ig kapcsolatban állt a Nagy Imre-kormánnyal. Nevével két ízben találkozunk: október 29-én megjelent Felsőpetényben Mindszenthynél, és állítólag Nagy Imre ajánlatát tolmácsolta: közös elhatározással, de politikai rehabilitáció nélkül szabadon távozhat szülőfalujába vagy Budapestre a Központi Szemináriumba. A bíboros ezt az alkut nem fogadta el. Másnap, 30-án Tildy Zoltán államminiszter a rádiónak úgy nyilatkozott, hogy a kormány kívánatosnak tartaná, hogy Mindszenty visszatérjen Esztergomba, és vegye át érseki teendőit. Ugyanekkor Horváth ismét eredménytelenül próbálkozott, majd pedig hazafelé Újpesten a forradalmárok elfogták, és vallatásnak vetették alá. (Egyéb bántódás nem érte, a forradalom leverése után visszatért az ÁEH élére.)

Október 30-án az ÁVH-sok megszüntették Mindszenty őrzését, akit Felsőpetényből a rétsági honvéd laktanya tisztii különítménye 31-én Budapestre hozott, s a bíboros a budai Várban lévő primási palotában rendezkedett be. A szabaddá vált bíborost XII. Pius pápa meleg hangú táviratban üdvözölte, és november 1-jén kelt *Laetamur admonum* kezdetű enciklikájában a magyar katolikusokat felszólította, hogy vegyenek részt a forradalom nyomán szabaddá váló magyar állam újjáépítésében. A fővárosba érkezett bíboros mielőtt érdemi politikai jellegű nyilatkozatokat tett volna, először tájékozódni kívánt a fejleményekről. A

forradalomban aktivizálódó különböző politikai erők között volt olyan is, amely Mindszenty hercegprímásban látta a kibontakozás útját, sőt akadtak olyanok is, akik őt követelték miniszterelnöknek (ami elől a főpap következetesen elzárkózott). Mindszenty bíboros november 1-jén fogadta Tildyt és Malétert, majd Grösz érsekkel, Shvoy Lajos és Pétery József püspökökkel tárgyalt. Határozatot hoztak a békepapok eltávolításáról a vezető állásokból, az egyházi törvények mellőzésével történt kinevezések érvénytelenségéről. Konkrétan több mint 50 ilyen katolikus papról volt szó. (Ugyanilyen értelemben határoztak a protestáns egyházak vezetői is.)

A rövid tájékozódás után, november 1-jén Mindszenty először nyilatkozott ország-világ számára a rádióban. Kijelentette, hogy az október 23-a óta történeteket nem forradalomnak, hanem nemzeti szabadságharcnak tekinti. Ez az állásfoglalás annyiban üzenetértékű volt, hogy szerinte nem a szocializmus valamiféle „javított” változatáért, demokratikus és nemzeti jellegének kialakításáért mentek a tömegek az utcára, hanem a mélyen szántó nemzeti sérelmek, a szovjet megszállás és kommunista diktatúra elleni szabadságharcról, fegyveres felkelésről volt és van szó. Ebben benne rejlik az a vélekedés is, hogy az események nem a reformkommunisták (Nagy Imre és társai) akarata szerint, hanem a népfelkelés, főként a fiatalság, a „pesti srácok” hősiessége és bátorsága eredményeként vált szabadságharcá. Ezt követően a bíboros további információk birtokában és számos politikai csoporttal is érintkezésbe kerülve készült a helyzet átfogó igényű értékelésére és az egyház álláspontjának ismertetésére. Ehhez igénybe vette a többi nagy keresztény egyház vezetőinek véleményét is. November 3-án, még a beszéd elhangzása előtt Ordass Lajos és Ravasz László püspökök keresték fel budai rezidenciáján a bíborost.

Az ÁEH épületét ezekben a napokban nem védte a karhatalom, így lehetségessé vált, hogy a szabadlábba került Mindszenty bíboros utasítására, annak személyi titkára, Turchányi Egon néhány segítőjével (pl. a huszártisztból lett, ekkor IV. éves papnövendék Tabódy Istvánnal) az ÁEH épületét „lefoglalta”, és november 3-án megkezdte az iratok elszállítását. (Azt nem tudjuk, hogy 23-a után az ÁEH személyzete az iratok mely részét semmisítette meg vagy rejtette el. A rendszerváltáskor az 1956 előtti irattermés nem volt a felosztott ÁEH irattárában.)

Véleményünk szerint nem beszélhetünk a Nagy Imre-kormányok átgondolt egyházpolitikájáról, de még érdemi és konkrét egyházpolitikai lépéseiről sem. Ennek a kormányzati feladatnak nem volt „gazdája”. Az első és a második Nagy Imre-kormányban (október 24–26., 26–31. között) az oktatásügyi miniszter Kónya Albert fizikus, akadémikus volt, aki az 1953-as Nagy Imre-kormányban már volt oktatásügyi miniszterhelyettes, majd a forradalom leverése után oktatásügyi kormánybiztosként vezette a tárcát. Kónyától aligha volt várható, hogy új egyházpolitika kialakítását tartotta volna szükségesnek. Ha pedig netán az egyházügyeket a második Nagy Imre-kormányban a kulturális minisztériumhoz utalták

volna, az annak élén álló Lukács Györgytől ez még kevésbé volt elvárható. A harmadik és a negyedik Nagy Imre-kormányban (október 31. – november 2., november 2–4.) az államminiszterek valamelyikére várhatott volna az egyházpolitika irányítása.

A november 1-jei minisztertanács tárgyalta Mindszenthyről. Úgy döntöttek, hogy Tildy Zoltán tárgyaljon a bíborossal, és bírja rá: nyilatkozzon a rend helyreállítása mellett, és támogassa a Nagy Imre-kormányt. Annak érdekében, hogy elnyerjék a prímás lojalitását, gyorsan rehabilitálni kellett. Nagy Imre miniszterelnök és Erdei Ferenc miniszter közleményt adott ki, miszerint a Mindszenthly ellen „1948-ban indított eljárás minden törvényes alapot nélkülözött, az akkori rendszer által ellene emelt vádak alaptalanok voltak. Mindezek alapján a magyar nemzeti kormány kijelenti: a Mindszenthly hercegprímás ellen elrendelt jogfosztó intézkedések érvénytelenek, ennek következtében a hercegprímás minden állampolgári és egyházi jogát korlátozás nélkül gyakorolhatja.” Még aznap délután a fentieket Tildy közölte a bíborossal. Mindszenthly prímással Tildy rendszeresen tartotta a kapcsolatot, és az ő kíséretében mondta el híres november 3-i rádiószózatát. Előzetesen ismételten kérte a prímást, hogy ne tegyen a köznyugalmat zavaró kijelentéseket. Nagy Imre is aggodalommal várta a főpap szózatát. A miniszterelnök a budapesti lengyel nagykövet útján kérte a lengyel kormányt: érvékeljen el Wyszynski bíborosnál, hogy gyakoroljon befolyást Mindszenthlyre a „magyarországi feszültség csökkentése érdekében”.

Az 1956. november 3-i rádióbeszédben a prímás kifejtette álláspontját a magyar külpolitika kívánatos irányáról, a belpolitikai teendőkről, a katolikus egyház által elfogadhatónak tartott társadalmi berendezkedésről és végül, de nem utolsó sorban az egyházat ért sérelmek felszámolásáról és az egyház működésének új feltételeiről. Ezzel egyidejűleg nemcsak elhatárolódott az ekkor már többpárti koalíciós kormánytól, hanem a letűnt Rákosi-korszak bűnösei mellett a forradalom és szabadságharc élére kerülő Nagy Imre és reformkommunista társai felelősségét is felvetette.

A bíboros nyilvánvaló célzatossággal annak hangoztatásából indult ki, hogy ő most is ugyanaz, mint aki volt bebörtönzésekor (miközben a hatalomba kerülők látványosan változtatták nézeteiket.). A külpolitikát illetően egyetértett az ország semlegességének deklarálásával, a Varsói Szerződésből való kilépéssel. Mind a nagyhatalmakkal, mind a szomszédos államokkal baráti viszonyra kell törekedni, amiben különleges szerepe van az ugyancsak semleges Ausztriának. Hangoztatta, hogy nekünk semmiféle ellentétünk nincs a Szovjetunióval, mi nem támadtuk meg a Szovjetuniót, így annak katonai jelenléte, csapatainak felvonulása és beavatkozása sem indokolt és nem jogos. Tehát egyetértett a Nagy Imre-kormány és a forradalom fő követelésével: a szovjet csapatok kivonulásával is.

Ami a belső helyzetet illeti, ismételten leszögezte: „a lefolyt harc nem forradalom volt, hanem szabadságharc. A rendszert az egész magyar nép söpörte el. Az örökösök ne kívánjanak erről még egy bizonytságot” – közölte a bíboros. Kik

az örökösök? Nyilván elsősorban Nagy Imréék és a koalíciós kormány. Mi lenne a „még egy bizonyág”? Valószínűleg egy újabb felkelés, amely az ő hatalmukat söpörhetné el. A primás elhatárolódott a törvénytelen megtorlásoktól, a lincselés-ektől, de szükségesnek vélte a törvényes felelősségre vonást: „A bukott rendszer részesei és örökösei külön felelősséget viselnek saját tevékenységükért...” Ez a kitétel aligha értelmezhető másként, mint hogy a forradalomban való részvétel, az azzal azonosulás sem mentesíti a reformkommunistákat az 1956 előtti korszakban történektért a felelősségben való osztozásra. A többiekben – a többpártrendszer helyreállításában, az általános, titkos választásokban – nem tért el álláspontja a kormánytól.

Milyen társadalmi rendszert tartott kívánatosnak Mindszenty a „győzelem” után? A tennivaló „tárgyi foglalatái” szerinte a következők: „jogállamban élünk, osztály nélküli társadalom, demokratikus vívmányokat fejlesztő, szociális érdekektől helyesen és igazságosan korlátolt magántulajdon alapján álló, kizárólag kultúrnacionalista elemű nemzet és ország akarunk lenni.” Mit érthetett meg ebből az üzenetből november 3-án este a rádiót szorongva hallgató magyarság? A kulcsszavak: jogállam, osztály nélküli társadalom, magántulajdon, kultúrnacionalizmus együttesen nehezen volt értelmezhető: az osztály nélküli társadalom és a magántulajdon miként lett volna összeegyeztethető? Sokak számára úgy tűnhetett, hogy nem a szocializmus Nagy Imre által is elképzelt magyar és demokratikus változatról, hanem a polgári demokrácia és a polgári társadalom helyreállításáról van szó.

A beszéd legtöbbet idézett és vitatott kitételei az egyház felszámolandó sérelmeit illetik. A bíboros leszögezte, hogy az egyház nem helyezkedik szembe „a történelmi haladás igazolt irányával”, tehát az 1945 utáni demokratikus átalakulással, beleértve a politikai demokráciát és a demokratikus földreformot is. (A püspöki kar már 1945-ben nyilatkozatban biztosította támogatásáról az újjgazdákat, és ezt megismételte Mindszenty az utolsó szó jogán elmondott beszédében is 1949-es perében.) Egyébként pedig bejelentette, hogy „a bukott rendszer erőszakának és csalárdságának minden nyomát egyházi vonalon felszámoljuk”. Ám az ebből nem derül ki, hogy az 1945 utáni vagy csak az 1947/48 utáni „csalárdságokról” van-e szó. A bíboros tudatosan nem beszélt részletekről, csupán annyit említett meg konkrétan is, hogy a hitoktatás szabadságának azonnali rendezését, továbbá „a katolikus Egyház intézményeinek és társulatainak, köztük sajtójának visszaadását joggal elvárjuk”. Az „intézmények” kitétel magyarázatra szorul. Ezen nyilvánvalóan a szerzetesrendek működésének biztosítása értendő. 1956 után erre hivatkozva vált általánossá a hivatalos vélekedés, hogy az intézmények alatt Mindszenty az egyházi nagybirtokokat is értette volna. Véleményünk szerint azonban ez utólagos belemagyarázásnak tekinthető. Az egyházi birtokokat, javadalmakat soha és sehol nem nevezték intézményeknek, miért tette volna ezt a bíboros éppen ekkor? Továbbá azzal is tisztában kellett hogy legyen, a földhöz jutott parasztságtól visszavenni az egykori egyházi birtokokat mind politikailag,

mind erkölcsileg lehetetlen, és az érintettek ellenállásába ütközne. Már 1945-ben is látták, hogy a földreform nem egyszerűen a kommunisták „mesterkedése”, hanem a magyar parasztság évszázados vágyának valóra válása. Az viszont nyitott kérdés maradt, hogy amennyiben „a magyar nép természetesnek találja, hogy nagy múltú és nagy értékű intézményeiről gondoskodni kell,” ez miként is történhetne. Egy Nagy Imre-féle kormányzat aligha finanszírozná azt az intézményrendszert, amit az egyház 1945-ig a 800 000 holdjának jövedelméből, a költségvetési támogatásból és a hívektől származó bevételekből (egyházi adó, stólaris jövedelmek, párbér stb.) tartott fenn. A hívek száma jócskán megcsappant, s az egyházban élők anyagi lehetőségei is minimálisra csökkentek.

Az 1956-ban lezajló egyházi fejlemények, események nem a kormány engedélyével, hozzájárulásával, netán szándékai szerint történtek, hanem spontán módon, az egyes egyházak saját belső akarata szerint. S amint nyilvánvalóan a Nagy Imre-kormány(ok) számára is ekkor tizedrangú fontosságúnak tűnhettek az egyházpolitikai kérdések, úgy az egyházaknak is sokkal inkább fontosak voltak a saját soraik rendezésére irányuló erőfeszítések, semmint a forradalomban és a szabadságharcban való tevőleges részvétel. Az egyházaknak valójában ez nem is lehetett a küldetése, másrészt mind az egyházi vezetők, mind a hatalomgyakorlók az állam és az egyházak elválasztásának tényből indultak ki, és azt tiszteletben is tartották.

Mindezzel nem azt akarjuk állítani, hogy az egyházaknak mindegy volt, mi történik. Egyházmegyéenként, városenként végignézve a forradalmi napok történetét, kiténik, hogy október végétől a klerikusok bátrabban kapcsolódtak be az eseményekbe. Elsősorban erkölcsi tekintélyüknek köszönhetően választották be őket a helyi nemzeti tanácsokba vagy a munkástanácsokba. A börtönökből kiszabadultak a fogva tartott egyháziak is, így a ciszterci Hagyó Kovács Gyula és Endrédi Vendel zirci apát. Október 31-én a budapesti papság gyűlést tartott a Központi Szemináriumban, ahol lelkesen csatlakoztak a forradalomhoz, és felléptek a békepapok eltávolításáért. Az egyházak és egyháziak küldetése nem a fegyveres harcokban való részvétel, vagy a politikai cselekmények irányítása volt. (A harcok egyetlen áldozata P. Szenté Vilmos karmelita atya, akit november 10-én fővárosi lakásának ablakában érte a halálos lövés a szovjetektől.)

A hívek millióival együtt tevőleges rokonszenvük nyilvánult meg a forradalom és a szabadságharc eseményeivel, hőseivel kapcsolatban. Bár keserű történelmi tapasztalataik óvatosságra intették őket a gyors társadalmi, politikai változásokkal szemben, mind a pártállami diktatúra, mind a szovjet megszállás remélt megszűnte az ő érdekeiknek és értékrendjüknek megfelelő volt. Ezt azzal az igen gyakori esettel szeretnénk példázni, hogy főleg vidéken, a falvakban a „megkésve” érkező forradalom első hullámaként kibontakozó felvonulásokon, tömeggyűléseken és tüntetéseken az emberek a templomokból hozták elő az egyházi zászlókat, a nemzetiszínű lobogókat. A tsz-ek kerítéseit szétörték, a rendőrtől – ha volt – elvették a pisztolyát, a vörös csillagot leverték a községházáról és az

iskoláról, s a tantermekbe a Rákosi-címer helyébe a Kossuth-címert, Lenin, Sztálin és Rákosi képei helyére a feszületet tették. Igaz, hogy a plébános nem állt a felvonulók élére, a szószékről pedig a nyugalom, a rend megőrzésére, a békére és szeretetre intett, de ha nem exponált békepapról volt szó, nem hagyott a hívekben kétséget afelől, hogy az egyház kinek az oldalán áll.

A forradalom és szabadságharc vérbe fojtását követő megtorlás az egyházakat, főként a katolikus papságot aránytalanul nagymértékben érintette. Két halálos ítélet is született ellenük, de az érintetteknek még időben sikerült külföldre menekülniük. Galambos Ferenc Iréneusz bencés szerzetes Szigety Attilának, a Dunántúli Nemzeti Tanács elnökének volt bizalmas munkatársa, és ő is tagja lett ennek a tanácsnak. Ausztriába menekült, így a távollétében hozott halálos ítéletet nem tudták rajta végrehajtani.

XII. Pius pápa november 5-én *Datis nuperrimus* enciklikájában ítélte el az erőszakos szovjet beavatkozást, de tartózkodott attól, hogy a reménytelen fegyveres ellenállásra buzdítson. Az év folyamán a pápa több megnyilatkozásában is kifejezte részvétét a magyar nemzet iránt, és elmarasztalta a szabadságot lábbal tipró nagyhatalmi erőszakot. Az amerikai követségen november 4-én hajnalban menedékjogot kapó Mindszenty bíboros ezt követően úgy nyilatkozott, hogy ő továbbra is a Nagy Imre-kormányt tekinti az ország törvényes kormányának, és nem az orosz tankokon érkező Kádár Jánosét. A Kádár-kormány változatlanul folytatta az 1956 előtti egyházüldözést, amit elsősorban azzal indokoltak, hogy az amerikai követségen menedéket kapott Mindszenty prímás onnan tett további intézkedéseket a békepapok eltávolítására mindaddig, amíg az amerikaiak óhajára ezt be nem kellett szüntetnie. A nyugati segélyek szétosztásában is az egyháziak jártak élen, hiszen a küldők inkább bennük bíztak, hogy azok eljutnak az arra rászorulókhöz.

1956–57 folyamán a hosszabb-rövidebb időre őrizetbe vett, letartóztatott, internált vagy bebörtönzött katolikus papok száma – Szántó Konrád OFM szerint – 87 volt. Mindszenty ekkori titkárát, Turchányi Egont életfogytig tartó fegyházra ítélték (és az 1963-as amnesztiával szabadult). A forradalom idején kiszabadult egyháziakat ismét letartóztatták, és le kellett tölteniük eredetileg kiszabott büntetésüket. Ekkor került ismét börtönbe Endrédi Vendel zirci apát, a ferences Faddy Ottmár atya vagy a piarista Lénárd Ödön, de számos jezsuita is. A plébánosokat pedig főként azzal a hamis váddal vonták felelősségre, hogy „ellenforradalmi izgatást” folytattak a szószékről.

A protestáns egyházakban a fegyveres harcok múltával, 1956 végétől a Művelődésügyi Minisztérium egyik főosztályaként működő egyházügyi hivatal intézkedései nyomán ismét eltávolították a forradalom idején tisztükbe visszatérő törvényes egyházi vezetőket, és újból hivatalba léptek a rezsim által támogatott, nemegyszer igencsak kompromittálódott személyek. (Az evangélikus egyházzal azonban nehezen boldogultak, ott a „rendcsinálásra” egy teljhatalmú miniszteri biztos kapott kinevezést.)

1956 után a Rákosi-korszakban üldözött egyház ismét üldözötté vált. A Kádár-korszak több mint három évtizede alatt elérte azt, amit Rákosiéknak nem sikerült: megroppantotta az egyházak gerincét.

Irodalom:

A katolikus egyház 1956-ban. Szerk. Rosdy Pál. Bp. 2006.

Balogh Margit: A katolikus egyház és a forradalom. Események a források tükrében 1955 ősztől 1956 őszéig. *Századok*, 1998. 5. sz., 1053–1088.

Elmer István: *Börtönkereszt. Börtönviselt katolikusok visszaemlékezései.* Bp. 1994.

Ladányi Sándor: *A református egyház és az 1956-os forradalom.* Bp. 2006.

Salacz Gábor: *A magyar katolikus egyház tizenhét esztendeje (1948–1964).* München, 1988. (Dissertationes IX:)

Szántó Konrád OFM: *Az 1956-os forradalom és a katolikus egyház.* Miskolc (é. n.)